

SZAKMAI ZÁRÓBESZÁMOLÓ (108877-NKFIH)
GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS, BÁNYAIGAZGATÁS AZ ERDÉLYI FEJEDelemsÉGBEN (1600-1630)

A PROJEKT FŐBB VIZSGÁLATI SZEMPONTJAI

- nemesércbányászat (erdélyi, szatmári) valamint a rézbányászat igazgatási struktúrája
- a bányai igazgatás és gazdaságirányítás kapcsolódási pontjai (különös tekintettel a bányauradalmak szerkezetére)
- társadalmi folyamatok, birtokviszonyok

KUTATÁSI EREDMÉNYEK

Igazgatási kérdések

A projekt kezdetén az viszonylag gyorsan kiderült, hogy a bányai igazgatási kérdések megválaszolását nem a források feldolgozásával, hanem egy, a modern történettudományi elvárásoknak is megfelelő kutatási módszertan kidolgozásával kell kezdeni. Kutatásaim szempontjából problémásnak tűnt ugyanis a korábbi, bányászati kérdéseket is érintő szakmunkák gyakorlata, miszerint nem különítették el az egyes igazgatási kérdéseket a bányai igazgatáson belül, noha a kormányzattörténet többi területéhez hasonlóan ez is egy komplex kérdéskörnek bizonyult. Innen kiindulva elsőként azt vizsgáltam meg, hogy a bányászat, különösképpen a nemesércbányászat, milyen ponton kapcsolódik a korabeli államkormányzathoz. Ehhez először azt kellett meghatározni, hogy milyen tevékenységek tartoznak bele a bányászat és ezáltal a bányai igazgatás fogalmába. Ha szűkebb keresztmetszetben vizsgáljuk a kérdést, akkor a bányászat valójában az érc kutatását és kifejtését jelenti. Tágabb, azaz igazgatástörténeti, megközelítésben már ide tartozik az érc értékesítése és az ehhez köthető pénzverés is. Ha a fenti érvelés mentén haladunk tovább, akkor kiviláglik, hogy a bányai igazgatásnak legalább két, egymással szorosan összefüggő aspektusa van, az első – tehát a termelési rész a jószág- illetve gazdaságirányításhoz, míg a forgalmazási-értékesítési egység pedig a kincstári igazgatás részét képező pénzügyigazgatáshoz kapcsolódott.

A módszertan kidolgozásának második lépése az egyes igazgatási területek vizsgálati szempontjainak meghatározása volt. Két fő szempontot választottam ki, az egyik az igazgatási szint (központi, közép, alsó szint) vizsgálata, a másik pedig az igazgatási modell (kamarai, kincstári, bérleti-adományos) elemzése volt. Az igazgatási szintek és modellek vizsgálata szorosan összefüggött, ugyanis az egyes szintek és modellek leírása az azokat képviselő hivatalok és tisztségviselők jellemzésén keresztül volt lehetséges. Mielőtt rátérnénk a bányai igazgatás pénzügy- és jószágigazgatási kapcsolatainak elemzésére, röviden jellemzenünk kell azt a három igazgatási modellt, melynek keretein belül megvalósult a bányai igazgatás. Az igazgatási modellek közül egyik sem volt területspecifikus, mindhárom alkalmazták a vizsgált bányavidékek (szatmári, erdélyi) mindegyikén, leginkább attól függően, hogy az adott terület fejedelmi, vagy Habsburg irányítás alatt állt. A kamarai igazgatás keretein belül a bányászati intézményeket és bányákat egy a korban modernnek számító pénzügyigazgatási szakhivatal (szatmári bányavidék esetében a Szepesi Kamara, az erdélyi esetében az Erdélyi Kamara) irányította a helyben dolgozó tisztviselőjén keresztül, a helyi (tisztviselő) és középszintű (Szepesi/Erdélyi Kamara) igazgatást a központi hivatal (Udvari Kamara) irányította, és ellenőrizte. Ezt a modellt elsősorban a huzamosabb Habsburg kézen lévő szatmári bányavidék esetében alkalmazták, de az erdélyi rövid Habsburg interregnum alatt is próbálkoztak a bevezetésével (1603-1604). A kincstári és a bérleti-adományos modell a fejedelmi igazgatás jellemzője volt, az előbbi igen ritkán fordult elő, ebben az esetben egy, a fejedelem által kinevezett, legtöbbször kincstári tisztviselő irányított egy adott bányát, bányászati hivatalt. Az

utóbbi modell volt a legelterjedtebb az adott korszakban, a Báthory fejedelmek (Báthory Zsigmond és Gábor) valamint Bethlen Gábor is szívesen alkalmazták, méghozzá mind a két bányavidéken.

A bányászat, különösképpen a nemesércbányászat igazgatási kérdéseinek tárgyalását az uralkodói hatalomhoz való viszonyuk meghatározásával kell kezdenünk, hiszen a korabeli bányászati tevékenységnek az utóbbi adott jogi keretet. A bányai igazgatás két fő területe szorosan kötődött az uralkodói hatalomhoz, hiszen a tevékenység alapját adó bányászati jog fontos részét képezte a területi jognak, amely az uralkodói jogkör alapjának minősült.¹ A magyar uralkodók az évszázadok során fokozatosan lemondtak a bányászati jogról, így létrehozva a bányászati és a földesúri bányaszabadságot, de ezzel párhuzamosan fenntartották uralkodói felségjogukat az urbura (köteles rész) való igényükön túl az úgynevezett bányaregálékra is (az érc forgalmazására, finomítására és a pénzverésre vonatkozó monopólium). A termelést, és a hozzá kapcsolódó jószágigazgatást tehát a korban érvényes törvények, és fejedelmi rendeletek határozták meg, az Erdélyi Fejedelemségben a teljes bányászati szabadságot Bethlen Gábor 1615. évi rendelete teremtette meg. A késő Báthory-kori és Bethlen-kori bányai igazgatás pénzügyigazgatáshoz kapcsolódó szegmense késő középkori alapokon nyugodott, melynek legfontosabb eleme az I. Károly által létrehozott egyesített bánya- illetve pénzverőkamara rendszer volt.

Elsőként a pénzügyigazgatási részre vonatkozó legfontosabb, új kutatási eredményeket ismertetem. A vizsgált területen három bányakamara működött a késő Báthory- illetve a Bethlen-korban: a nagybányai bányakamara (szatmári bányavidék), a kolozsvári valamint a szebeni bányakamara (erdélyi bányavidék). A három bányakamara közös jellemzője volt, hogy nagyrészt ezeken keresztül zajlott a kötelező ércbeváltás, az érc finomítása, valamint a beadott ércből előállított érmék verése. A bányakamarák az ércbeváltáson túl az ércből beadandó köteles rész (urbura) beszedése révén is kapcsolódtak a bányászati termeléshez. Egy fontos különbség azonban volt a nagybányai és az erdélyi bányakamarák hatásköre között, nevezetesen az, hogy az előbbi vezetője a pénzügyigazgatási feladatokon túl jószágigazgatással is foglalkozott, ugyanis a fiskális tulajdonban lévő bánya, a Királytáró, üzemeltetése is az ő jogkörébe tartozott. Az erdélyi bányakamarák vezetőinek ilyen feladatai nem voltak, ők kizárólag az érc értékesítéséért és a pénzverésért voltak felelősek. A bányakamarák, attól függően, hogy milyen igazgatási modell volt érvényben, különböző igazgatási szintet képviseltek. A nagybányai bányakamara a kamarai igazgatás éveiben (1571-1604, 1613-1619) a legalsó, azaz a helyi szintet képviselte. A fejedelmi igazgatás éveire vonatkozóan már nehezebb az igazgatási szintek pontos meghatározása, ebben az időszakban valószínűleg mindhárom bányakamara közvetlenül a fejedelemtől függött, így a helyi és a középszintű igazgatás összeolvadt. Az igazgatási modellek tekintetében is a nagybányai bányakamaráról rendelkezünk több adattal, eszerint a kamarai igazgatás éve alatt a Szepesi Kamara tisztviselője (beváltó/redemptor/Einnehmer) irányította a bányakamarát, míg a bérleti rendszer alatt a fejedelemmel vagy a magyar királlyal szerződést kötött bérlő, aki általában kamaraispánnak vagy prefektusnak nevezte magát, és meghatározott időközönként bérleti díjat fizetett, amelyet legtöbbször egy bérleti szerződésben határoztak meg. A Bethlen időszakban előfordult a bérleti konstrukciónak egy speciális fajtája is, ebben az esetben nem egy személy, hanem a nagybányai városvezetés bérelte meghatározott ideig a bányakamarát. Ez a jogviszony magánjogi jelleggel bírt, és a bérlő nagyobb mozgástérrel rendelkezett, mint a kamarai tisztviselő, jóllehet mindkettőjüknek elszámolási kötelezettségük volt. Bethlen Gábor uralkodásának második felében (1623 után) a fejedelem által delegált tisztviselő, úgynevezett inspektor irányította a nagybányai intézményt, ezt a megoldást a kincstári modellhez sorolhatjuk. Az erdélyi bányakamarák esetében a szerényebb forrásadottságokból fakadóan csupán valószínűsíteni

¹ *Köleséri Sámuel*: Erdély aranybányászata. Ford. Magyar László András. Szeged–Kolozsvár, 2015 (Kölesériana 2.). 101.

tudjuk, hogy a kincstári modell dominált, a kamaraispánokat a fejedelmek nevezték ki, azonban ez a jogviszony inkább magán, mint közjellegetű volt, így közelebb állt a bérlői státuszhoz, mint a kamarai tisztviselőihez. Jóllehet az erdélyi bányakamarák igazgatására vonatkozóan szórt adatokkal rendelkezünk, azonban a kolozsvári és a szebeni bányakamara Báthory-kori történetét, többek között a két intézmény közötti rivalizálást részletesebben be tudtuk mutatni. A Báthory fejedelmek, és Bethlen Gábor, leginkább politikai megfontolásból, a kolozsvári beváltóhelyet támogatták, így az központi szerepet játszott az erdélyi pénzügyigazgatásban, míg a szebeni intézmény fokozatosan veszített jelentőségéből. A Báthory-korszakban minden bizonnyal a bányakamarák játszották a legfontosabb szerepet az ércbeváltásban, de hatáskörük a Bethlen-korszakra valószínűleg leszűkül, ugyanis az ércbeváltás nagyobb hányadát már nem ezek az intézmények intézték, hanem egy, a kincstári igazgatáshoz tartozó tisztviselő, a fejedelmi aranybeváltó.²

A fejedelmi aranybeváltói tisztség kizárólag az erdélyi területre volt jellemző, ilyen hivatallal a szatmári bányavidéken nem találkozunk. A fejedelemség területén működő aranybeváltók névsorának összeállítása és hivatali tevékenységük elemzése új igazgatási eredményeket hozott. Vidéki aranybeváltók már a fejedelmi korszak előtt is működtek Erdély területén, a tartományt jellemző nagy földrajzi távolságok, valamint a területileg erősen megosztott bányavidékek indokolták működésüket. A fejedelmi udvarban működő aranybeváltó tisztsége azonban a korai Báthory-korban alakult ki, Báthory István így kívánta az ércbeváltást közvetlenül saját ellenőrzése alá vonni a közbeeső hivatalok kiiktatásával. A késői Báthory-korban és Bethlen Gábor uralkodása alatt az udvar mellett működő aranybeváltóról már nincs adatunk, de helyettes aranybeváltóról maradtak fenn adatok, aki Abrudbányán működött.

A helyettes aranybeváltó a kolozsvári kamaraispánnak volt alárendelve, aki 16. század végétől viselte az országos hatáskörrel bíró bányászati prefektusi címet, ez a tisztség valószínűleg egyike volt azon szakágazati vezetőknek, akik közvetlenül a fejedelemtől függtek.³ A bányászati prefektus elsődleges feladata a bányászati regálék központi szintű kezelése volt. A prefektusi tisztség formálódott az évek folyamán, Bethlen Gábor igazgatási reformjai között az is szerepelt, hogy a bányászati prefektusnak egy szélesebb, a termelés ellenőrzésére is vonatkozó jogkört is biztosít, azonban erre végül nem került sor. A fejedelem a tisztségre egy alsó-magyarországi szakembert (Prandauer Pál) választatott ki, aki 1622-ben a többi betelepített bányással együtt érkezett Erdélybe. A fejedelem azonban nem volt megelégedve a munkájával, valamint több, kincstári tisztségviselő érdekeit sértette a prefektusi jogkör kiterjesztése, így a fejedelem a prefektust elbocsátotta, és valószínűleg a tisztséget is felszámolta, ugyanis uralkodásának második felében már nem esik szó erről a hivatalról.

Az aranybeváltó és a bányászati prefektus tisztségének hosszabb időszakot átfogó vizsgálata lehetőséget adott arra, hogy a kincstári igazgatásban rejlő karrierlehetőségeket is számba vegyük. Elmondható, hogy szakképzettségen túl kapcsolatokra is szükség volt ahhoz, hogy valaki igazán sikeres karriert fusson be, valamint kimutatható, hogy kincstári karriernek többsége a fejedelmi kancellárián kezdődött.

A jószágigazgatásra vonatkozó kutatási eredmények elsősorban a kincstári tulajdonban lévő bányák igazgatását érintik. Korábbi kutatásaim során a nagybányai Királytáró igazgatási Báthory-kori szisztémáját feltérképeztem, ehhez képest a Bethlen-kori vizsgálat új eredményeket hozott. Az összegyűjtött adatok alapján valószínűsíthető, hogy Bethlen Gábor uralkodása alatt a nagybányai fiskális bányát külön igazgatták a bányakamarától, a fejedelem egy bányamestert nevezett ki a bánya élére, akinek együtt kellett működnie a bányakamara

² Vö. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875–1898 (Monumenta Hungariae Historica III/b. Monumenta Comitania Regni Transylvaniae) VII. 478–479.

³ Vö. *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata (1540–1690). Bp., 1980 (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság és hivataltörténet 6.). 336.

vezetőjével.⁴ Bethlen ezzel egy, Erdélyben már korábban alkalmazott modellt próbált meghonosítani kisebb-nagyobb sikerrel a szatmári bányavidéken. Az erdélyi bányászatban, példaként említve a bihari rézbányászatot, a 16. század végén huzamosabb ideig alkalmaztak ugyanis külön fejedelmi tisztartót, aki kizárólag a bányák üzemeltetésért volt felelős. Ehhez hasonlóan új eredményt hozott a fejedelmi kancellária bányászatban betöltött szerepének vizsgálata is. A korábbi igazgatástörténeti munkákban a kancellária kizárólag, mint a fejedelmi rendeletek kiadója jelenik meg a bányászatban, azonban ennél szélesebb jogkörrel bírt a bányászat területén.⁵ A kancellária titkárai többek között ellenőrző szerepet is betöltöttek, valamint megbízták őket egy-egy kincstári bánya vezetésével. Az igazgatástörténeti kutatás a rövid Habsburg uralom (1603-1605) korszakát is figyelmen kívül hagyta eddig, mondván ezek a törekvések nem vertek gyökeret a fejedelemség kormányzatában. Ennek ellenére az ideiglenes erdélyi Habsburg-kormányzatok vizsgálata új, érdekes eredményekkel gazdagítja eddigi tudásunkat. A kincstári bányák igazgatására vonatkozóan ugyanis olyan tervek születtek ebben az időszakban, amelyek a modern alapokon nyugvó kamarai rendszert, és a fentiekben említett tisztartói hivatalt elegyítették, figyelembe véve a helyi sajátosságokat.

A fejezethez kapcsolódó publikációm:

- Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571-1613). MTA BTK, Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek-Értekezések.) 64-72, 132-187, 242-283.
- A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613-1629). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) 199-215.
- A belényesi uradalom és a helyi ércbányászat helyzete a fejedelemség gazdaságkormányzatában (1571-1613). In: „Várad, Erdély kapuja...”. Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. (Tanulmányok Biharország történetéről 2.) 51-79.
- A szatmári bányavidék Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613-1620). Történelmi Szemle 58 (2016) 585-602.
- Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között. Befogadva: Századok c. folyóirat
- Fejedelmi aranybevételek a Báthory-korszakban: Karrierlehetőségek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571-1613). Megjelenés alatt: Erdélyi Tudományos Füzetek.

GAZDASÁGIRÁNYÍTÁS

A bányagazgatás vizsgálatakor nem feledkezhetünk meg azokról a kapcsolódási pontokról, amelyek a gazdaságirányításhoz fűzik. Ha tágabban értelmezzük a gazdaságirányítás fogalmát, akkor tulajdonképpen a bányászati termelés leírása is ide tartozik. Az egyes bányavidékek termelésének jellemzése is részét képezte a kutatásnak, ahogy az alábbiakban hivatkozott publikációs listából is látszik, beszámolómban azonban a gazdaságirányítás egy másik, bányászathoz köthető területét mutatnám be röviden, mégpedig a korabeli bányauradalmak helyzetét. Azon túl, hogy nagyon keveset tudunk a bányauradalmak történetéről, és szerepéről a termelési folyamatban, valójában az egyes uradalmak pontos szerkezetét sem ismertük. A

⁴ Vö. *Szmik Antal*: Adalékok Felsőbánya szabad királyi bányaváros monográfiájához. Bp., 1906. 55-56.

⁵ Vö. *Trócsányi Zs.*: i. m. 232-233.

projekt időtartama alatt sikerült az erdélyi bányauradalmak szerkezeti változásait feltérképezni, és a termelésben betöltött szerepükre vonatkozóan több következtetést levonni. Az uradalmi falvak lakosainak munkája elengedhetetlen volt a korabeli termelésben, ugyanis a bányászati munkákon felül ők végezték robot keretében a szállítást, erdőkitermelést, utóbbi különös jelentőséggel bírt a termelés szempontjából. Ezenfelül a terményszolgáltatásuk lényeges szerepet játszott a bérlő vagy a tisztviselő ellátásában. Az uradalmi lakosság nagy része jobbágyi származású volt, de a nagybányai bányauradalom Bethlen-kori összeírásából kiderül, hogy ezekben a falvakban éltek szabadosok is, akik mentesek voltak minden pénz- és terménybeli szolgáltatás alól, szállítással tartoztak a nagybányai bányakamara vezetőjének.⁶ A kutatás során az is kiderült, hogy a kincstári tulajdonban lévő bányákat, és az ott robotjukat ledolgozó uradalmi lakosokat a területileg legközelebb fekvő fejedelmi udvarbíró látta el élelemmel, utóbbira leginkább a Bethlen-korból vannak adatok.⁷ Egy nagyobb fejedelmi uradalom közelsége (pl. kővári uradalom) azonban meg is nehezítette a lakosok életét. Bethlen Gábor több alkalommal figyelmeztette a kővári uradalom udvarbíróját az 1620-as évek elején, hogy ne akadályozza abban az uradalmi jobbágyokat, hogy legeltessék állataikat és kitermeljék a bányászathoz szükséges famennyiséget.⁸

A fejezethez kapcsolódó publikációm:

- Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571-1613). MTA BTK, Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek-Értekezések.) 47-64, 72-132, 189-220.
- A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613-1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et alii. Kolozsvár, 2014. 516-524.
- A belényesi uradalom és a helyi ércbányászat helyzete a fejedelemség gazdaságkormányzatában (1571-1613). In: „Várad, Erdély kapuja...”. Nagyvárad történelmi szerepe a fejedelemség korában. Szerk. Oborni Teréz. Nagyvárad, 2015. (Tanulmányok Biharország történetéről 2.) 51-79.
- The town of Zalatna (Zlatna) and its mining of precious metals and mercury (1571-1613). *Historia Urbana* 24 (2016) 203-218.

TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK, BIRTOKVISZONYOK

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára Erdélyi országos kormányhatósági levéltárak Kolozsmonostori Konvent Protocolla, libri et styliionaria XXI. Prot. fol. 119-120. (=MNL OL F 15)

⁷ Az udvarbírók általában azokat a területeket voltak kötelesek ellátni, amelyek nem rendelkeztek mezőgazdálkodásra alkalmas területtel, így élelmiszer-behozatalra szorultak (pl. Zalatna). Jóllehet több fejedelmi kiváltság biztosította a vámmentes élelmiszerbehozatalt, ennek ellenére igen nagy költséggel lehetett ide behozni a szükséges élelmiszert, így nagyobb volt a drágaság, mint a környező területeken. Bethlen Gábor a drága élelmiszereket akarta lejjebb nyomni azzal, hogy egy fejedelmi tisztviselőre bízta a terület ellátását. Vö. *Szentkirályi Zsigmond*: Az erdélyi bányászat ismertetése nemzeti-gazdasági, köz- és magánjogi tekintetben. Kolozsvár, 1841. 151-152.

⁸ MNL OL F15 uo.

Az igazgatási kérdésekhez hasonlóan, a társadalmi folyamatok vizsgálatánál is hamar kiderült, hogy egy komplex kérdéskörrel állunk szemben, ebből kifolyólag kiválasztottam négy fő szempontot, amely mentén vizsgáltam a két bányavidék (szatmári, erdélyi) társadalmát.

1. Elsőként arra voltam kíváncsi, hogy milyen nagyobb társadalmi csoportok képviseltetik magukat a korabeli szatmári és erdélyi nemesércbányászatban. Ehhez két olyan nagyobb halmazt állítottam fel (bányapolgár és bányavállalkozó), amelybe, elsőként a termeléshez fűződő viszony alapján soroltam be az egyes személyeket, ugyanis ez döntötte el, hogy az adott személy bányapolgár vagy inkább bányavállalkozó kategóriájába sorolható-e. A két halmaz közötti választóvonal abban rejlett, hogy az illető milyen és mekkora részt vállalt a termelésben. Szentkirályi Zsigmond a 19. század közepén a bányászattal foglalkozókat három rendbe sorolta: dolgoztató birtokosok, bér munkások és dolgozó birtokosok. Véleménye szerint a második és a harmadik kategória volt a legnépesebb, de a legtöbb termelő az utolsó csoportba sorolható, nagy kiterjedésű vállalatok helyett sok kicsi vállalat jellemezte a korabeli erdélyi bányászatot.⁹ Szentkirályi megállapításai jól illenek a Báthory és Bethlen-kori társadalmi viszonyokra is. Az általam felállított két csoport között a határvonal ugyanabban rejlett, mint Szentkirályinál, azaz a birtokos dolgozott-e a bányájában, vagy kizárólag dolgoztatott ott embereket, az előbbi a bányapolgár kategóriájába tartozott, utóbbi a bányavállalkozóéba. Ez a felosztás természetesen nem tudja teljes értékűen lefedni a korabeli bányásztársadalom képét, de a forrásokban megjelenő csoportok jellemzésére alkalmasnak bizonyult. A két kategóriában a származás, műveltség, vagyoni helyzet alapján alcsoportokat lehet elkülöníteni, és vannak olyan személyek, akik valójában mindkét csoportba besorolhatók a műveltségük, vagy éppen vagyoni helyzetük nyomán (Fodor Pál, idősebb Felician von Herberstein).

2. Az első ponthoz szorosan kapcsolódott az a kérdés, hogy a fenti két csoport mennyire kötődött egy adott földrajzi területhez, azaz fel volt-e osztva a térség családok, vállalkozások szerint. Az is érdekelt, hogy a csoport térnyerése, vagy éppen háttérbe szorulása mennyiben függött attól, hogy az adott bányaváros milyen kiváltságokkal rendelkezett, lakosai pedig milyen gazdasági potenciállal bírtak. Az adatok alapján az biztosan kijelenthető, hogy az egyes területek fel voltak osztva a családok, vállalkozók között, és a legtöbb esetben a területet uraló csoport jellege összefüggött a település jogi vagy gazdasági helyzetével. Erre két példát hoznék fel. Az Erdélyi-érchegység bányavárosai közül egyedül Abrudbánya rendelkezett kiváltságokkal a fejedelmi időszakban, ez volt az egyik legjelentősebb bányászattal foglalkozó település a korabeli Erdély területén. Egyedül ebben a bányavárosban találunk tőkeerős bányapolgárokat, akik közéleti karrierrel is büszkélkedhettek, valamint itt tömörültek a korszakban egyedül szövetségbe a helyi termelők. A másik példa a gazdasági potenciállal függ össze. Nagybányán a 16. század utolsó évtizedére korábban a bányászatot irányító, zárt gazdasági elitet a jobb társadalmi kapcsolatokkal és tőkeerősebb háttérrel rendelkező bányavállalkozó, idősebb Felician von Herberstein és családja nagyrészt kiszorította a helyi termelésből. Ez a helyzet azt követően sem változott meg radikálisan, hogy a vezető szerepet a Lisbona család vette át a 17. század elején. A helyi termelők pozícióvesztésében komoly szerepet játszott az a tény, hogy nem voltak versenyképesek egy jobb kapcsolatokkal rendelkező bányavállalkozóval szemben. Szűkebb, regionális kapcsolati hálójuk révén nem tudtak olyan gyorsan információhoz, esetleg hitelhez jutni, mint a birodalmi arisztokráciába tartozó Herberstein família. Idősebb Felician von Herberstein mindezekon felül kiváló műveltséggel is bírt, ez is hozzásegítette ahhoz, hogy felgyorsítsa és átformálja a bányaváros addig viszonylag nyugodt mederben folyó életét.

3. Herberstein példáján tovább haladva a harmadik fontos vizsgálati szempont az volt, hogy milyen társadalmi változások jellemezték a késő Báthory és a Bethlen-kort. A kutatás során kiderült, hogy a Báthory-korszakot nagy társadalmi változatosság jellemezte, nagy

⁹ Szentkirályi Zs.: i.m. 126-127.

felemelkedéseknek és bukásoknak is tanúi lehetünk. Ez a korszak egyértelműen a külföldről érkezett bányavállalkozók kora, amikor könnyebben lehetett egy-egy szeletet kihalítani az erdélyi gazdaság „tortájából”, és ha valaki ügyesen lavírozott a politika útvesztőiben, valamint Fortuna is a pártját fogta, akkor a Bethlen-korra is meg tudta őrizni pozícióit. Az erdélyi bányásztársadalom folyamatos változása szépen leképezte az állandóan formálódó politikai, hatalmi viszonyokat. Erre kiváló példa a zalatnai bányák korabeli sorsa. A 16. század végén a zalatnai bányászatot különböző itáliai családok irányították (pl. Gengák), azonban politikai befolyásuk gyengülésével együtt járt a gazdasági szerepvesztésük is, pozíciójukat Északnyugat-európai vállalkozók vették át (Lisbonák). A Báthory-korszakot jellemző mozgalmasság a Bethlen-időszakra lecsengett, Bethlen Gábor uralkodása alatt kizárólag azok tudták megőrizni vezető helyüket a nemesérbányászatban, akik már a Báthory-korban is jelen voltak a térségben (Lisbona, Krakker, Herberstein).

4. Az előző ponttal szorosan összefüggött a hitelezés, az új tőke beáramlásának és a társadalmi változások közötti összefüggések vizsgálata. Az közismert tény, hogy a hitelezés volt a korabeli gazdaság alapja. A legtöbb bányavállalkozó család hitelek segítségével tudta működtetni vállalkozását, köztük a legszélesebb, kontinentális hitelkapcsolatokkal a korábban kereskedőként dolgozó Gerhard Lisbona rendelkezett. Nem túlzás azt állítani, hogy különösen a szatmári bányavidék életét nagymértékben átalakította a térségbe hirtelen beáramló tőke, ahogy erre a második pontban is utaltam. A nagy hitelállomány azonban súlyos teher is volt egyben. A siker kulcsa tehát az volt, hogy ki hogyan tud bánni a hitelállományával. Erre van példa és ellenpélda is a korszakból. Gerhard Lisbona meg tudott ezzel a problémával küzdeni, ebben minden bizonnyal segítségére volt kereskedői múltja, így fenn tudta tartani vállalkozását, amit a fiai vittek tovább. Az ellenpélda pedig a Herberstein vagyon sorsa. Friedrich von Herberstein nem tudta rendezni atyja hitelállományát, maga is egyre több hitelt vett fel, így végül adósságcspadába került, és ez okozta bukását, amelyet követően családjá hosszabb időre kiszorult a térségből.

5. Az a tény, hogy több külföldi család jelen volt az erdélyi nemesérbányászatban, megerősíti az erdélyi állam befogadó jellegéről fennálló nézeteinket. A külföldi családok esetében az az igazán érdekes kérdés, hogy az általuk hozott új tapasztalat, szemléletmód mennyiben változtatta meg a korabeli bányászatot. Erre nehéz pontos választ adni, tekintve a forrásadottságokat, de a fennmaradt adatokból is jól látszik, hogy több területen változást idéztek elő. Köthető hozzájuk nagyarányú fejlesztés,¹⁰ de sok esetben az adott helyhatósággal vívott harcaikról maradt fenn bőségesen adat. Utóbbi kérdéskörben leginkább a nagybányai városvezetés Gerhard Lisbona, majd ifjabb Felician von Herbersteinnel vívott harcait lehet kiemelni. A konfliktusforrás mindkét esetben a városi kiváltságokhoz fűződő viszony volt, ugyanis a bérlők a kiváltságokra úgy tekintettek, mint vállalkozásuk bővítése előtt álló akadályokra. A nagybányai városvezetés azonban sikerrel vette fel a harcot, és mindkét alkalommal győztesen került ki a csatából. A 16. század végén a Nagybányát vezető polgárok fontos tapasztalatokat szereztek, a Herberstein család térnyerését követően rádöbbentek, hogy milyen fontos szereppel bírnak a kapcsolatok, és a határozott fellépés. Lisbonával és ifjabb Herbersteinnel viselt harcaikban ezek a tapasztalatok visszaköszöttek, a városvezetés minden lehetőséget megragadott arra, hogy kiálljon érdekeiért és megvédje kiváltságait. Herberstein esetében még azt is elérték, hogy ők legyenek a báró „utódjai” a bányakamara élén.

Ugyancsak a külföldi kérdéskörhöz kapcsolódik az a téma, ami már régóta foglalkoztatja a Bethlen-kutatást, mégpedig az Alsó-magyarországi bányavárosokból betelepített bányászok ügye. A korábbi kutatás hatalmas sikerként, és a fejedelem nagyívű fejlesztő politikájának ékes példaként tekintett a szervezett betelepítésre, noha komoly nehézségek is felmerültek ebben

¹⁰ A Herberstein család modernizációs tevékenysége Nagybányán (1581-1597) In: Műveltség és társadalmi szerepek: arisztokraták Magyarországon és Európában. Szerk. Papp Klára et alii. Debrecen, 2014. 253-268.

a kérdésben.¹¹ Itt utalnék többek között a bányavárosok komoly ellenállására, ami kiviláglik a nekik jutatott fejedelmi parancsokból,¹² valamint arra, hogy milyen eredményt hozhatott a betelepítés Erdély számára. Az bizonyos, hogy Prandauer Pál prefektusi kinevezése kudarcra zárt, Bethlen egyik, 1628-ban íródott levelében is keserű szavakkal beszélt a témáról.¹³ Leírta, hogy hatalmas anyagi áldozattal járt a fejedelemség számára a bányászok betelepítése, de sok haszon nem származott belőle. A megfogalmazás kissé túlzó, tekintve, hogy oszmán vezetőnek íródott a levél, de ezt leszámítva lehetett igazság Bethlen szavaiban. A mérleget megvonva tehát, a külföldi családok jelenléte nemcsak pozitívan hathatott az ország fejlődésére, és itt létük nem volt feltétlenül fokmérője az erdélyi bányászat fejlettségének.

A fejezethez kapcsolódó publikációim:

- Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571-1613). MTA BTK, Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek-Értekezések.) 120-132, 178-187, 222-236, 271-285.
- A „befogadó Erdély”: Erdélyi és külföldi szakemberek a Fejedelemség ércbányászatában Bethlen Gábor idejében (1613-1629). In: Bethlen Gábor képmása. Szerk. Papp Klára, Balogh Judit. Debrecen, 2013. (Speculum Historiae Debreceniense 15.) 199-215.
- A szatmári nemesércbányászat igazgatása Báthory Gábor fejedelemsége idején (1608-1613). In: Történelmi Szemle 55 (2013). 3. sz. 491-519.
- A bányauradalmak szerepe az erdélyi nemesércbányászat igazgatásában (1613-1629). In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et alii. Kolozsvár, 2014. 516-524.
- The town of Zalatna (Zlatna) and its mining of precious metals and mercury (1571-1613). Historia Urbana 24 (2016) 203-218.
- Nagybánya városvezetői elitje és az önkormányzati testület szerkezete (1569-1600). In: Certamen III. Szerk. Egyed Emese-Pakó László. Kolozsvár, 2016. 271-283.
- A szatmári bányavidék Bethlen Gábor uralkodásának első éveiben (1613-1620). Történelmi Szemle 58 (2016) 585-602.
- Fejedelmi aranybevételek a Báthory-korszakban: Karrierlehetőségek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571-1613). Megjelenés alatt: Erdélyi Tudományos Füzetek.

PUBLIKÁCIÓK

https://vm.mtmt.hu//search/slist.php?nwi=1&inited=1&ty_on=1&url_on=1&cite_type=2&orderby=3D1a&location=mtmt&stn=1&AuthorID=10021861

<http://epa.oszk.hu/01500/01536/00032/pdf/>

<https://www.ceeol.com/search/journal-detail?id=652>

¹¹ Nem a teljesség igényével. I. *Imreh István*: A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében. Kolozsvár, 1992. 70. R. *Várkonyi Ágnes*: Az európai jelenlét alternatívái. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk. Dáné Veronka et alii. Kolozsvár, 2014. 21.

¹² Bethlen Gábor és a bányavárosok. Közli. Szilágyi Sándor. Történelmi Tár 16 (1893). 477-521.

¹³ *Péchy Antal*: Alsó-Magyarország bányamívelésének története. II. Bp., 1887. 331-332. Bethlen levelét idézi. I. I. *Tóth Zoltán*: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegeységben 1848-ig. Bp., 1951. 21-22.

- Ércbányászat a Báthoryak korában. A szatmári és erdélyi bányavidék arany-, ezüst- és higanybányászata (1571-1613). MTA BTK, Bp. 2017. (Magyar Történelmi Emlékek-Értekezések.) [megjelenés várható dátuma: 2017.05.30.]
- Az erdélyi nemesércbányászat helyzete Bethlen Gábor uralkodása alatt (1613-1629)- Termelés és igazgatás az erdélyi és szatmári bányavidéken [kézirat, 5 szerzői ív, monográfiaként tervezett megjelentetésére ld. az FK 124684-NKFIH számú benyújtott pályázat munkatervét]
- Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között. Befogadva: Századok c. folyóirat ¹⁴
- Fejedelmi aranybeváltók a Báthory-korszakban: Karrierlehetőségek az Erdélyi Fejedelemség gazdasági kormányzatában (1571-1613). Megjelenés alatt: Erdélyi Tudományos Füzetek [2017]

EGYÉB TUDOMÁNYOS EREDMÉNYEK

Konferencia szereplések:

- „Bethlen Gábor és Európa” nemzetközi tudományos konferencia (Kolozsvár, Románia, 2013)
- „Fiatal kutatók fóruma”- MTA BTK Történettudományi Intézet (Budapest, 2013)
- Tudomány napja, Erdélyi Múzeum-Egyesület (Kolozsvár, Románia, 2014)
- Festum Varadinum, Várad szerepe a fejedelemségkori Erdélyben (Nagyvárad, Románia, 2015)
- Hivatalnok-értelmiség a kora újkori Erdélyben I. (Kolozsvár, Románia, 2015)
- Erdély történetével kapcsolatos kutatások helyzete napjainkban (Eger, 2015)
- Városok és természeti erőforrások – URBS várostörténeti konferencia (Budapest, 2015)
- Hivatalnok-értelmiség a kora újkori Erdélyben II. (Budapest, 2016)

Díjak, elismerések

- sikeres pályázat az *Ércbányászat a Báthoryak korában* (NKFIH támogatással) című kézirattal az MTA akadémiai könyvkiadási pályázatán 2016
- Akadémiai Ifjúsági Díj (pályamű: *Ércbányászat a Báthoryak korában*, NKFIH támogatással) 2017

Tudományos kapcsolatok

- Urban economy and finances in Transylvania and Hungary in the 16th and 17th centuries: a comparative approach (Romanian Academy-Hungarian Academy of Sciences Joint Research Project, 2015-2016) [tudományos együttműködés, rövid tanulmányutak, személyi költség nélkül]

Budapest, 2017.március 28.

Mátyás-Rausch Petra PhD

¹⁴ Befogadó nyilatkozat l. 1. számú melléklet

IGAZOLÁS

Alulírott, Toma Katalin, a Századok folyóirat szerkesztőjeként igazolom, hogy a Századok szerkesztősége elfogadta közlésre Mátyás-Rausch Petra: Az erdélyi pénzügyigazgatás átszervezésére tett kísérletek 1598 és 1604 között című tanulmányát. Az írás közlésére a szükséges szerkesztési munkák elvégzése után a Századok 151. évfolyamában (2017) kerül sor.

Budapest, 2017. március 28.

